

УДК 94 : 061.2 (477) «18/19»

ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАПИТУ НА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ВЧЕНИХ У ПЕРІОД РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ

Інна Левченко

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди
Україна, 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30
e-mail: inna.lewchenko2000@ukr.net

Розвиток науки є однією з найголовніших умов зміцнення Української держави, виходу її з кризового стану. Український народ має величезні здобутки у галузі історії, медицини, природознавства, однак вони ще недостатньо використовуються. Причини такого становища полягають у недостатньому дослідженні форм соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталістичних відносин.

Історії створення, відкриття та діяльності товариств присвячена низка досліджень багатьох вітчизняних вчених. А от питаннями соціально-економічних чинників, які сприяли становленню наукових осередків переймалися М.Ю. Пашков [8], В.А. Русавська [13]. Важливу джерельну базу дослідження становлять справи державних архівів України, які надають достовірну інформацію про деякі чинники, які гальмували розвиток капіталістичних відносин і, разом з тим, становлення та відкриття наукових осередків в Україні [15; 16].

Незважаючи на ту увагу сучасних вчених щодо окремих питань, пов'язаних з історією функціонування наукових товариств в Україні, малодослідженими залишаються соціально-економічні та політичні передумови їх виникнення у період розвитку капіталізму.

Метою нашого дослідження є виявлення соціально-економічних і політичних чинників, які впливали на становлення наукових товариств України.

Проблему генезису капіталізму у Росії на рубежі XIX-XX ст. не можна вважати невивченою, оскільки багато наукових праць, у тому числі і монографічного характеру, висвітлювали різні аспекти генезису й особливості розвитку капіталізму у зазначений період. Ці дослідження мають високий рівень узагальнення, не втратили своєї актуальності та дають всебічний огляд розвитку капіталізму у Російській імперії. Однак наше завдання полягає у розкритті форм соціального запиту у період розвитку капіталізму на створення громадських об'єднань лікарів і природознавців.

На вітчизняних теренах протягом XIX ст. відбувались соціально-культурні трансформації, які засвідчили перехід від аграрного до індустріального, від традиційного до сучасного, модерного суспільства [13].

Правління Миколи I (1825-1855) позначилося тяжкою реакцією, від якої особливо постраждала Україна, переживаючи систематичну русифікацію в усіх галузях життя. Реакційне правління Миколи I не в силах було припинити революційних рухів, підсиленних прагненням відновлення української державності.

Варто зауважити, що у дореформений період державне управління здійснювалося згідно з потребами кріпосницької системи господарювання, де центральною фігурою був поміщик, який утримував у своїх руках політичну, економічну й адміністративно-судову владу над селянами. Феодально-кріпосницькі відносини (панщинна система господарства, феодальна рента, залежність селянина від поміщика) стримували розвиток товарного землеробства. Ринкові відносини наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом для подальшого економічного розвитку. Економічно невивідною стала праця кріпаків, а наявність мільйонів закріпачених селян не давала можливості створити ринок найманої робочої сили.

У силу різних причин на початку XIX ст. Російська імперія постала перед серйозною проблемою системної модернізації соціальних і політичних інституцій. Низку проблем зовнішнього та внутрішнього походження перед вищими чиновниками на чолі з царем, поставив розвиток суспільно-політичного життя у державі зазначеного періоду. Важливим чинником того часу став процес збільшення території Російської імперії за допомогою різних шляхів, а саме: завоювання військовими засобами Туркестану та Кавказу; дипломатичними методами Криму та встановлення протекторату над Молдавією та Валахією; колонізаційним шляхом отримання території Сахаліну та Курильських островів [12, с. 290].

Важливим моментом, скоріше поштовхом,

який істотно посилив і пришвидшив процес усвідомлення потреби суспільної модернізації, стала Кримська війна (1853-1856). Поразка Росії у Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Царська армія, як основний гарант успішної політики держави, виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. Суттєвою втраченою для Російської імперії стали позиції на Балканах, панування у Чорному морі, віддача Туреччині частини Бессарабії тощо [11].

Армія та військово-морський флот, що відігравали практично вирішальну роль у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії, внаслідок поразки також постали перед проблемою модернізації. Модернізація військових машин вимагала зосередження істотних зусиль всього суспільства «для вирішення переозброєння збройних сил, фактично – нової військової доктрини держави» [3, с. 514].

Для створення сучасної армії необхідно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів і сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Перепоною для створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни. Брак вільних робочих рук за наявності вільного фінансового капіталу стримував процес індустріалізації Російської імперії. Росія на початку другої половини XIX ст. залишалася єдиною країною Європи, де збереглося кріпацтво.

У середовищі студентства й інтелігенції також наростали антикріпосницькі настрої, які слугували поштовхом для виникнення у Харкові (1856), а потім і в Києві політичного об'єднання, яке отримало назву Харківсько-Київське таємне товариство. До завдань членів товариств входила пропагандистська діяльність, розповсюдження творів Герцена, задля визволення селян від кріпосної залежності та встановлення республіканського правління. Доля активістів товариств була невтішною, а саме: частину членів було заарештовано та відправлено на заслання [14].

Отже, у середині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур і відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Криза характеризувалася перш за все занепадом поміщицьких маєтків, посилен-

ням експлуатації селян, гальмуванням розвитку капіталістичних процесів стримування формування ринку вільної робочої сили, наростанням соціальної напруженості у суспільстві та посиленням процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, важливим урядовим заходом, який би забезпечив відновлення державної могутності Російської імперії.

З середини XIX ст. в імперську економіку почали активно проникати елементи ринкових відносин. Кріпацтво з його натуральним характером та екстенсивними методами нарощування виробництва вже доживало свої останні дні, адже не могло забезпечити конкурентоздатність російських товарів на світовому ринку. Промисловці почали запозичувати досвід західних сусідів, які досягали кращих результатів у виробництві з використанням найманої та кваліфікованої праці. Це дало поштовх можновладцям до усвідомлення необхідності реформ в економіці. А оскільки дана сфера напряму залежала від робочої сили та її якості, то почати реформування саме з неї було найдоцільніше.

Олександр II, прийшовши до влади у 1855 р., та переглянувши всі вади режиму Миколи I, розпочав кардинальні реформи у Російській імперії. Епоха політичних, соціально-економічних і культурних реформ, що охопила російське суспільство, не минула і свідомих українців, які з оптимізмом сприйняли підготовку до скасування кріпацтва [1, с. 78].

Розуміючи ту обставину, що неможливо втримати існуючий режим і відновити міжнародний авторитет імперії без надсучасної промисловості та торгівлі, Олександр II намагався створити сприятливі умови, які б прискорили шляхи підступу до заданої мети. Однак, поставлені завдання складно було вирішити не звільнивши з кріпацтва селянство, яке мало стати фундаментом формування армії вільнонайманих робітників, потрібних великій промисловості.

Навесні 1861 р. з'явився царський маніфест, який дарував колишнім кріпосним селянам головне – юридичну свободу. Слід зазначити, що реформа 1861 р. стала важливою історичною подією та мала значні політичні, економічні та соціальні наслідки. Селяни здобули особисту незалежність від поміщиків, але, водночас, за поміщиками зберігалася право власності на всю землю, що розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування. Аграрні відносини у Російській імперії

ставали ринковими. Перетворення колишніх кріпаків на громадян не принесло їм повної соціальної та правової рівності порівняно з вищим станом – дворянством [7, с. 29].

Особливо швидкими темпами розвивалася і деревообробна промисловість, підприємства якої виготовляли товари народного споживання. Продукцію деревообробної промисловості використовували будівельна індустрія, транспорт, сільське господарство та майже всі галузі промисловості. Позитивні зрушення у деревообробній промисловості зумовили надмірну експлуатацію лісу, скорочення лісистості території. Про це свідчать дані скорочення площі лісів, а саме: лісистість території Буковини у 1847 р. становила 43,4%, а у 1929 р. тільки 24,6% [15, арк. 102]. Подібна ситуація спостерігалася по всій території України.

Періодичні видання публікували повідомлення, в яких містилась інформація про знищення лісів у різних районах України. У пресі зазначалось, що скрізь, де тільки будували залізницю, настало швидке знищення лісів. Один лісничий настільки переймався цією проблемою, що написав замітку у журналі «Земледелие», в якій зазначав: «...викликає сум не те, що рубали, без цього у господарстві неможливо, а сумно те, що вирубки тягнулись вздовж і шир, скільки сягає око, і що вони безнадійні» [10, с. 198-207].

Науковці того часу не стояли осторонь значеної проблеми і намагались довести руйнівний вплив знищення лісових угідь на збереження природних ресурсів України. З цього приводу відомий природодослідник Г. Висоцький зауважував на тому, що вирубування та розкорчовування лісів в Україні, з її порівняно низькою лісистістю та континентальністю клімату, значно сильніше вплине на природу, ніж у північних, більш лісистих і вологих районах Росії [5, с. 1414-1419]. Про негативні наслідки такого господарювання висловлювались й інші природодослідники, які доводили, що охорона лісів на законодавчому рівні практично не існувала, тому щорічні великі площі лісів вирубувались, винищувались шкідниками та пожежами.

Важливим фактом розвитку капіталістичних відносин було підвищення показника індустріальної промисловості. Цікавим і показовим є той факт, що у 1860 р. в Україні налічувалось 2147 фабрик і заводів, а вже у 1895 р. їх кількість зросла до 3031 [4, с. 266]. Підприємства фабрично-заводського типу були оснащені новітнім обладнанням і технологіями виробництва на основі використання парового дви-

гуна та системи машин.

Слід зазначити, що в Україні у пореформений період почало вироблятися більше половини всіх сільськогосподарських машин, що складались на території Європейської Росії. У виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, лісопильної й інших галузей промисловості, важливу роль відігравали заводи Одеси, Харкова та Києва. Однак, за своєю вартістю й якістю машини, виготовлені українськими підприємствами, поступалися іноземним.

Звичайно, успіхи промисловості досліджуваного періоду вимірювались лише економічною ефективністю, але вони помітно позначилися на рослинному та тваринному світі України: багато видів рослин і тварин були знищені, степові простори почали використовуватися під посіви сільськогосподарських культур, значні площі займали міста, залізничні та шосейні шляхи, промислові виробни, кар'єри тощо. На жаль, майже не враховувались такі фактори, як забруднення повітря, води, ґрунту, зміна ландшафту, знищення окремих видів рослин і тварин, внаслідок чого порушився й екологічний режим промислових районів, що позначилося на фауні, флорі, ґрунті, водних організмах тощо.

Як бачимо, становище сільського господарства у другій половині XIX – початку XX ст. було катастрофічним, внаслідок інтенсивного розвитку промисловості. Природа України потерпала від втрати гектарів родючої землі, рік та озер, від зменшення кількості багатьох видів деревних і чагарникових порід, трав'янистих рослин, від знищення міст поселення звірів і птахів. Вражають факти, які говорять самі за себе. Доповідаючи на всеукраїнській спілці відомий науковець А.А. Кузнецов доповів, що до XIX ст. площа лісів становила 27 млн. га. Лісом було вкрито 45% на кожних 100 га території. А у 1913 р. лісистість 9 губерній України, які входили до складу Російської імперії, зменшилася до 9,8% [16, арк. 4].

Від того, що реалізація реформи здійснювалася надто уповільненими темпами, у першу чергу страждали міські жителі, які пов'язували з нею надії на поліпшення економічного процвітання міст і власного добробуту. А у свою чергу, розвиток економіки на капіталістичних засадах спричинив динамічне зростання міст. Тут зосереджувались промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Інтенсивно відбувався приплив населення з сільської місцевості у міста, а також утворювались фабрично-заводські поселення, які згодом перероста-

ли у міста. Міське населення збільшувалось удвічі швидшими темпами, ніж сільське протягом другої половини XIX ст., а саме: упродовж 1811-1858 рр. міське населення всієї України – майже втричі, на Правобережній Україні – у 2,7 рази, на Лівобережній – у 2 рази, у Південній – 64,5 рази [13].

Швидке розростання міст у Південній Україні було обумовлене наближенням до сучасної територіально-поселенської інфраструктури, у межах якої відбувалося становлення та розвиток індустріального виробництва. Вчений В. Кубійович охарактеризував стихійне становлення міст наступним чином: «Міста розвинулись то дорогою еволюції з сільських осель, то їх оснували вже як міста. Новішими часами повстало багато новітніх: гірничих, промислових, комунікаційних (на перехресті залізниць) тощо,... коли відбуваються живі міжнародні зносини, цвіте і торгівля, міста сильно зростають. Зокрема XIX ст. – період сильного зросту міст у зв'язку із сильним розвитком промисловості й торгівлі» [6, с. 341].

Однак із розбудовою міст (утворення мережі квартальних забудов, нових вулиць, перехресть, формування площ) відбувалися антропогенні зміни, які негативно вплинули на флористичне різноманіття околиць. У пригніченому, навіть у загрозовому стані перебували цінні у фітосозологічному аспекті рідкісні види рослин [9, с. 32].

У свою чергу, посилений розвиток капіталізму викликав бурхливий розвиток досліджень природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати досліджень яких були потрібні для формування перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку. Виникав взаємозв'язок між державною стратегією подальшого розвитку, новонабутими територіями, потребою в їх дослідженні та готовністю певних соціальних груп скористатися результатами досліджень на наукових відкриттів, попередньо істотно матеріально забезпечивши ідеї, спрямовані на їх отримання. Саме початок другої половини XIX ст. ознаменувався початком наукових експедиційних досліджень флори та фауни територій у складі Російської імперії, які проводились окремими природодослідниками.

Звичайно, ефективність і результативність наукових експедицій залежала від багатьох факторів, серед яких основними були відсутність матеріального забезпечення та неузгоджена співпраця науковців-природодослідників. Альтернативним виходом для плідної роботи багатьох вчених стала робота у самоврядних наукових асоціаціях – так званих наукових товариств.

Саме принцип автономності став організаційною основою наукових об'єднань, який впливав на слабший контроль з боку держави, оскільки фінансування відбувалося за рахунок членських внесків та особистих пожертвувань науковців.

Ознайомившись з дослідженням М.Ю. Пашкова, яке стосується формування громадських товариств України, можна констатувати, що історія вітчизняних громадських об'єднань починається з 1765 р., коли Катерина II затвердила існування Вільного Економічного товариства [8, с. 10-12].

Більше 60 років єдиним науковим товариством з дослідження природи було Московське товариство природознавців, засноване у 1805 р. Процес самоорганізації науки охопив всю Російську імперію. На початку XX ст. виникло Харківське філотехнічне (1810), Харківське товариство наук (1812) та інші. За час царювання Миколи II (1826-1855) було створено лише 5 наукових і 15 товариств сільськогосподарського спрямування.

Слід зазначити загальновідомий факт, що з середини XIX ст. на Україні діяло три класичних університети: Харківський, Київський св. Володимира та Новоросійський. Характерною бачиться тенденція щодо постійного збільшення кількості студентів у них, що у кінцевому результаті істотно збільшувало кількість інтелігенції та підвищувало загальний рівень освіченості населення, зокрема, завдяки просвітницькій діяльності університетської професури, міським думам і міським управам, які були створені внаслідок міської реформи.

Саме розвиток капіталізму спричинив масове виникнення наукових об'єднань, зокрема природничих і медичних товариств. Розгалужена система альтернативних державі соціальних установ, здатних до самоорганізації та саморегуляції, утворилась внаслідок об'єднання поодиноких груп діячів науки та освіти, які шукали шляхи для взаємоспілкування й обговорення професійних питань.

Першим значним кроком для розвитку науки й освіти в Україні, зокрема, стало проведення університетської реформи, яка ознаменувалася прийняттям університетського статуту 1863 р. Автономія університетів була відновлена. У 1880-х рр. царат підтримує видання нового статуту університетів 1884 р., який знову ліквідує автономний статус університетів. Саме ці фактори спричинили бажання науковців об'єднуватися навколо природничих і медичних товариств.

Отже, саме у другій половині XIX ст. у Росій-

ській імперії починається процес піднесення вищої освіти та науки. Бурхливий розвиток капіталізму після скасування кріпосного права, необхідність модернізації держави в усіх галузях, а особливо в її інтелектуалізації та забезпеченні кваліфікованими спеціалістами, які за рівнем своєї підготовки відповідали б новим вимогам, обумовили процес розвитку вищої освіти та науки. Зростає необхідність у кваліфікованих спеціалістах у багатьох галузях праці, що у свою чергу висуває потребу у все більшій чисельності людей інтелектуальної праці, зокрема у природничій сфері знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Wielhorski W. Życiorysy zasłużonych / W. Wielhorski // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1963. – S. 69-115.
2. Белинский В.Г. Современная библиографическая хроника / В.Г. Белинский // Отечественные записки. – 1839. – Т. 5. – Ч. 7. – 274 с.
3. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг.: В 4-х т. / М.И. Богданович. – СПб., 1876. – Т. 1. – 356 с.
4. Бойко О.Д. Історія України: посібник / О.Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
5. Высоцкий Г. Лесная секция на первом Киевском сельскохозяйственном съезде / Г.Высоцкий // Лесной журнал. – 1913. – № 9-10. – С. 1414-1437.
6. Географія українських і суміжних земель. – Т. 1. Загальна географія / опр. і зред. В. Кубійович. – К.: Обереги, 2005. – 512 с.
7. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук: підруч. для студ. с.-г. закл. освіти. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
8. Пашков М.Ю. Социально-функциональный анализ общественных объединений на Украине (XIX-XX вв.): автореф. дисс... к. полит. н. / М.Ю. Пашков. – К., 1991. – 16 с.
9. Переяслав-Хмельницький. Природа: рослинний світ. Критичний інвентаризаційний анований конспект флори та рослинності: судинні рослини, мохоподібні, лишайники, водорості / за ред. В.П. Коцура, В.М. Джурана. – Корсунь-Шенченківський: ФОП Майдаченко І.О. 2010. – 163 с.
10. Редько Г.І. Корабельні ліси України / Г.І. Редько, В. Шлапак. – К.: Либідь, 1995. – 333 с.
11. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34-43.
12. Рогожа М.М. Соціокультурне середовище та розвиток зоогеографії в Україні / М.М. Рогожа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 289-295.
13. Русавська В.А. Гостинність у контексті соціально-культурних трансформацій XIX ст. / В.А. Русавська // Культура країни. – 2014. – Вип. 45. – С. 78-86.
14. Харківсько-Київське таємне товариство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківсько-Київське_таємне_товариство
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України), ф.102 «Спілка представників деревообробної промисловості», оп.2, спр.7 «Доповіді Г.М. Висоцького», 2 арк.
16. ЦДАВОВУ України, ф.784 «Всеукраїнська спілка лісової та деревообробної кооперації Всеукраїнської ради», оп.1, спр.122; 123; 127 «Доповіді, листи А.А. Кузнецова», 12 арк.

Левченко Інна *Форми соціального запиту на громадські об'єднання вчених у період розвитку капіталізму*

У статті висвітлено соціально-політичні й економічні передумови становлення наукових осередків України у період розвитку капіталістичних відносин. Окреслено причини, які спонукали наукову інтелігенцію об'єднатися для розвитку природничої науки, яка стріяла укріпленню та становленню національної освіти.

Автор дослідив мотиви, які спонукали вітчизняну інтелігенцію розвивати науку й освіту, поширювати наукові здобутки серед широких верств населення, зокрема молоді. У дослідженні аналізуються ідеї, проблеми, конкретні підходи до становлення й організації наукових товариств. У статті розкрита історична зумовленість розвитку прогресивних ідей науковців у період розвитку капіталістичних відносин.

Ключові слова: наукові товариства, індустріальна промисловість, соціально-економічні чинники, реформи, статут, ринкові відносини

Левченко Інна *Форми соціального запиту на общественные объединения ученых в период развития капитализма*

В статье отражены социально-политические и экономические предпосылки становления научных ячеек Украины в период развития капиталистических отношений. Очерчены причины, которые побуждали научную интеллигенцию объединиться для развития естественной науки, которая способствовала укреплению и становлению национального образования.

Автор исследовал мотивы, которые побуждали отечественную интеллигенцию развивать науку и образование, распространять научные достижения среди широких слоев населения, в частности молодежи. В исследовании анализируются идеи, проблемы, конкретные подходы к становлению и организации научных обществ. В статье раскрыта историческая обусловленность развития прогрессивных идей ученых в период развития капиталистических отношений.

Ключевые слова: научные общества, индустриальная промышленность, социально-экономические факторы, реформы, устав, рыночные отношения

Levchenko Inna *Formation of social demand for the public Association of scientists in the period of development of capitalism*

The article reflects the socio-political and economic preconditions of formation of scientific cells of Ukraine in the period of development of capitalist relations. Outlines the reasons that encouraged scientific intelligentsia to unite for the development of natural science, which contributed to the strengthening and establishment of national education.

The author examined the motives which induced the Patriotic intelligentsia to develop science and education, to disseminate scientific advances among wide layers of the population, particularly the young. The study examines the ideas, problems, specific approaches to the establishment and organization of scientific societies. The article reveals the historical conditionality of development of progressive ideas of scientists in the period of development of capitalist relations.

Keywords: scientific companies, manufacturing industry, and socio-economic factors, reforms, regulations, market relations

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 18.01.2017 р.